

İbnü'l-Cezerî Mushafı

Muhammet Abay*

1. Giriş

Ulemanın hazırladığı mushaflar niçin önemlidir? İbnü'l-Cezerî'nin bu konudaki ayrıcalığı nedir? Ali el-Kari ile mukayese edildiğinde aralarında nasıl bir fark vardır? Mushaf hazırlayan başka kıraat âlimleri de söz konusu mudur? Ayasofya imamı Yusuf b. Güvendik'in mushafının özellikleri nelerdir?

Resm-i mushaf eserlerindeki verilere ne kadar güvenebiliriz? Bu konuda Dani ve İbn Necah dışındaki kaynaklar ne kadar farklı bilgiler sunuyor? Altıkulaç'ın kadim mushaflardan istifade edilmesi gerektiği görüşü bu açıdan nasıl değerlendirilmeli?

2. Çalışmanın şekil değerlendirmesi

Makale sahibi Salah Abidi konuyu geniş bir perspektifte ele almış ve ayrıntılı olarak incelemiştir. Konuyla ilgili görülmesi gereken kaynaklara muttali olmuş ve onlardan istifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî mushafını temel alan yeni çalışmalara da işaret ederek konunun ilim camiasının gündeminde kalmaya devam ettiğini ve canlı bir mesele olduğunu göstermiştir.

Salah Bey konuyu temellendirmede hem İbnü'l-Cezerî'nin resmu'l-mushaf ile ilgili çalışmalarını ayrıntılı olarak ortaya koymuş, hem de başka müellifler tarafından resmu'l-mushaf ile ilgili temel meselelere temas etmiştir. Kanaatimize göre konuyu temellendirmede diğer müelliflerin resmu'l-mushaf ile ilgili çalışmalarına girilmemesi gerekir. Bu konuyu uzatır ve başka meselelere kaydırır.

Ardından Salah Bey, İbnü'l-Cezerî mushafının özellikleri üzerinde durmuştur. Bunu da önce İbnü'l-Cezerî'nin bu ilim dalındaki konumunu, özellikle de Danî ile Ebu Davud ile mukayesesini belirterek yapmıştır. Peşinden de İbnü'l-Cezerî'nin tercihlerini zikrederek bunların resmu'l-mushaf meselesi üzerindeki etkilerini ele alarak konuyu tamamlamıştır.

Kanaatimize göre konuyu tamamen İbnü'l-Cezerî mushafına münhasır kılmak için, İbnü'l-Cezerî'nin resmu'l-mushaf ile ilgili çalışmaları ve bu alandaki konumu gibi hususlara mukaddime kabilinden kısaca yer verilip geçirilmesi gerekir. Bunun dışında İbnü'l-Cezerî mushafı ile ilgili hususlar yerinde ve vukufiyetle işlenmiştir.

Mesela 7-8'inci sayfalarda İbnü'l-Cezerî'nin el-Beyan isimli eserinin tanıtımı daha kısa şekilde yapılabilirdi. Burada müellif konuyu mufassal olarak anlatmayı tercih etmiştir. Bu eserde İbnü'l-Cezerî'nin Kur'an kelimelerinin resmini sadece yazı ile göstermiş, resm farklılığının ne olduğunu açıklamamıştır. Salah Bey de bunun sakıncasına temas ederek ilgili kelimelerin hatalı yazılma ihtimalini ifade etmiştir ki bu husus çok önemlidir ve İbnü'l-Cezerî'nin tercihleri konusunda hataya düşme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak diğer eserlerinden veya mushafıyla ilgili rivayetlere dayanarak bu hataları giderme veya münakaşa etme imkanı bulunmaktadır.

3. Ulema mushaflarının önemi nedir?

Ulemanın yazdığı mushaflarla yazdıkları eserler arasında fark yoktur. İster mushaf olsun, ister eser olsun yine müellifi tarafından tashih edilmemiş ise birçok hataların bulunma ihtimali kuvvetlidir ve bu tür

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

metinler müellifin konuyla ilgili nihai kanaatini yansıtmakta yeterli olmayabilirler. Mesela İbnü'l-Bevvab mushafında çok sayıda hata bulunmaktadır. Bu hatalar sonradan tashih edilip sayfa kenarına yazılmıştır. Alim de olsa mushaf yazarken çok sayıda kelimeyi zihninden yazdığı için bazı kelimelerin resmu'l-mushaf esaslarından farklı yazılmış olma ihtimali yüksektir. Bu hususa dikkat etmek gerekir.

Mesela Ali el-Kari mushafı diye tek bir mushaftan söz edilemez. Kendisi hem kıraat alimidir, hem resmu'l-mushaf ile ilgili çalışmaları vardır. Hem de mushaf yazmakla şöhret bulmuştur. Ama Ali el-Kari'ni bütün mushaflara aynı imla ile yazıp yazmadığı bilinmemekte midir? Kendisine nispet edilen bazı mushaflar bugüne ulaşmıştır. Keza Hafız Osman onun mushafından yazdığını belirtmektedir. Keza Süleyman Efendi onun mushafından istifade ile bir risale yazmıştır. Ancak bu eserlerin hiçbirisinde bütünlük yoktur. Yani kelimelerin imlası hepsinde aynı değildir.

Keza Ayasofya Camii imamlarından Yusuf b. Güvendik, Dani'yi esas alarak bir mushaf yazdığını beyan etmektedir. Bu mushafa ulaşamadığımızdan özellikleri hakkında bilgimiz yoktur. Ama onun resmu'l-mushaf ile ilgili bir risalesi vardır ve bu risale mushafı hakkında da bir fikir verebilir.

4. Osman mushafları

Bazı mushaflarda Osman mushafı veya buna benzer ifadelerin olması, kadim dönemde bireysel mushafların varlığını gösterir. Bu yüzden bir mushafın otantik olduğunu göstermek üzere Osman mushafı nitelendirmesi yapılmış olabilir.

5. İbnü'l-Cezeri mushafının dayandığı kıraat

İbnü'l-Cezeri mushafını Abu Amr kıraatine göre yazmıştır. Bunun sebebi ne olabilir?

Medine: Nafi, Ebu Cafer.

Mekke: İbn Kesir.

Şam: İbn Amir.

Basra: Ebu Amr, Yakub.

Kufe: Kufeliler.

İhtilafli konularda mushaf hangi bölgeye hitap ediyor ise o bölge kıraatleri esas alınmalıdır.

6. Resmu'l-mushaf ve kıraatin kabulü

Resm kıraatin kabulünde bir ölçü olabilir mi? Kıraatin kabulünde asl senedir. Resm kesinlikle ölçü olamaz. Nitekim sened bulunduğunda resm resmen senede uydurulmuştur. Bunun en bariz delili keza nünce'nin ifadesinde nünce kelimesinde ikinci nunun resmde yer almamasıdır. Eğer ortada sened olmayaydı böyle bir yazımı nünce olarak kabul etmek mümkün olacak mıydı?

7. İbnü'l-Cezeri mushafı

İbnü'l-Cezeri mushafı oğul Cezeri'ye mi yoksa baba Cezeri'ye mi aittir. Oğul mushafı yazdırtmıştır, baba ise bizzat tashih etmiştir. O halde mushaftan mushafa nakillerde hataların olma ihtimalini göz önüne alarak bu mushafın İbnü'l-Cezeri'nin tercihlerini birebir yansıttığını söylerken ihtiyatlı olmak gerekir. Nitekim Arakati'nin Nesru'l-Mercan'da kullandığı İbnü'l-Cezeri mushafı Tahir b. Arab tarafından istinsah edilmiştir ve bu nüshanın tashih edilip edilmediği belirtilmemiştir. Öte yandan İbnü'l-Cezeri mushafı nitelendirmesi de Arakati'ye aittir. Şayet bizzat İbnü'l-Cezeri'nin kendi hattıyla tashih ettiği mushafa

ulaşmak mümkün olsaydı daha isabetli olurdu. Dolayısıyla ortada iki tane İbnü'l-Cezeri mushafı vardır. Birincisi kendi tashihinden geçen nüsha, ikincisi de bu nüshadan çoğaltılan ve Arakati'nin aktarımlar yaptığı nüsha. Birincisinin muhtevasını ancak İbnü'l-Cezeri'nin eserlerinden tahmin edebiliriz. İkincisinin muhtevasını da Arakati'nin nakillerinden.

İbnü'l-Cezeri'nin mushafının meşhur olmaması, bunun bir telif olarak görülmemesinden ötürü olsa gerektir. Nitekim bu durumu Kur'an tercümelelerinde de görebiliyoruz. Bu eserler telif sayılmadıkları için üzerlerinde müellif ismi bulunmadığı gibi isim olarak da sadece mushaf veya Kur'an ismiyle anılmışlardır.

Bu mushafın ne zaman yazılmış olabileceği hususunda net bir tarih bilinmemekle beraber Ortadoğu civarlarında herhangi bir nüshasına rastlanmaması bunun Timur tarafından Orta Asya'ya götürüldüğü 805'ten sonraki [1402] dönemlerde yazılmış olabileceği izlenimini uyandırır. Arakati'nin bu mushafı kullanması da Hindistan bölgesinde böyle bir mushafa rastlaması nedeniyledir. Halbuki İbnü'l-Cezeri Bursa'da da bulunmuştur, ama bu topraklarda böyle bir mushafın varlığı işitilmemiştir. Kıraat ilmine bu kadar emek veren bir zatın böyle bir mushafının bulunması durumunda talebelerine mutlaka ondan söz etmesi beklenir. 21 Rabiulevvel 820'de [8 Mayıs 1417] telif ettiği bir eserinde bu mushaftan söz etmesi de bu tezi doğrulamaktadır.

İbnü'l-Cezeri'nin resm konusundaki el-Beyan'ı ile bu mushaf arasında hatırı sayılır miktarda ihtilaf bulunması, gerek bu mushafın gerekse resmü'l-mushaf eserlerinin güvenilirliğinin sorgulanabilir olduğunu gösterir. Nitekim eliflerin yazılıp yazılmaması konusunda mushaf ile Beyan arasında farklar bulunduğu ifade edilmektedir. Keza Beyan'da kendi tercihlerinden söz etmez iken mushafından tercihleri söz konusudur. Zaten aksi de mümkün olamazdı, çünkü mushaf yazmak için mutlaka bütün kelimeleri bir şekilde yazmak gerekir.

İbnü'l-Cezeri mushafının muhtevasıyla ilgili bilgiler Arakati üzerinden bizlere ulaşmıştır. Arakati de doğrudan İbnü'l-Cezeri mushafını değil, onun oğlu tarafından istinsah ettirilen nüshayı görmüştür. Bu iki nüsha arasında fark olup olmadığı, Arakati'nin de birebir nakledip naklemediği bahse değer konulardır. Salih Bey, bu mushaftan aktarılan bilgilerin tekrarlarla birlikte iki bine yakın olduklarını beyan etmektedir. Bu da önemli bir yekündür. Ayrıca mushafın üzerinde yer yer kazıtma ve tashihlerin yer alıyor olması da bu müdahalelerin kimler tarafından yapıldığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

Salih Bey, çalışmasında İbnü'l-Cezeri mushafının yazımında riayet edilen esasları mufassal şekilde ele almıştır. Bu esaslar bugün de mushaf yazımında uyulması gereken esaslar olarak devam etmektedir. Bunların başında Kur'an metni ile ona sonradan kolaylık olsun diye ilave edilenlerin birbirinden ayrıştırılması gelmektedir. Bunun gerekli olup olmadığı tartışılmalıdır. Çünkü bunun uygulamada bir faydası var mıdır? Günümüzde Kur'an'ın Kur'an olmayan ile karışma riski ne orandadır? Kaldı ki hareketler ve noktalar da sonradan ilave edilmiş olmasına rağmen bunları yazının iskeletinden ayrıştırmanın herhangi bir faydası söz konusu mudur? Bu ve benzeri hususlar nedeniyle Kur'an metni ile ilaveleri birbirinden ayrıştırılması meselesinin çok önemli olmadığı kanaatindeyim.

İbnü'l-Cezeri'nin mushafı İbn Amir kıraatine göre yazması, hicri dokuzuncu asırda Irak, Şam ve Mısır civarlarında bu kıraatin yaygın olmasına dayandırılmıştır. Ancak İbnü'l-Cezeri bu mushafı oluşturduğunda büyük ihtimalle Orta Asya topraklarında yaşıyordu. Bu topraklarda hangi kıraatin yaygın olduğu ayrıca üzerinde durulmalıdır.

Kelimelerin zaptı konusunda İbnü'l-Cezeri'nin geleneksel yöntemlerin yerine kendine mahsus yöntemler benimsemesi üzerinde durulması gereken bir husustur. O siyah, kırmızı, sarı ve lacivert renklerinden oluşan bir ayırım uygulamıştır. Siyahı mushaf kelimelerinin yazımında; kırmızıyı ittifakla mahzuf sayılan

harflerin yazımında, sarıyı isbat veya hazfinde ihtilaf edilen harflerin yazımında, laciverdi de birden fazla kıraati olan harflerin yazımında kullanmıştır. Dikkat edileceği üzere İbnü'l-Cezeri'nin takip ettiği bu yöntem tamamen kıraat ehline yönelik bir uygulamadır. Umuma hitap edecek bir mushafta bu tarz bir zaptın benimsenmesi hem karışıklığa sebep olacaktır, hem de maksadı anlamakta zorlanacaktır. Ayrıca İbnü'l-Cezeri'nin mushafın kenarına açıklayıcı bazı notlar koymuş olması da bu tarz mushafların umuma teşmil edilmek yerine kendi talimlerinde kaynak olarak kullanılmak üzere hazırlandıklarını göstermektedir.

Ayet sayılarının ve duraklarının gösterilmesinde İbnü'l-Cezeri'nin Ebu Amr kıraatini tercih etmesi ilginçtir. Mushafı İbn Amir kıraatine göre yazıp da ayetlerin tespitini Ebu Amr kıraatine göre yapmak kendi içinde çelişkili bir durum arz etmektedir. Ancak bu çelişki günümüz mushaflarında da devam etmektedir. Zira bugün matbu mushaflarda Kufe imamlarının ayet sayımı uygulanmasına rağmen kıraat olarak Basra imamları takip edilmektedir. Aslında bu konuda takip edilmesi gereken yöntem ayet duraklarının kıraat ile uyumlu olmasıdır.

İbnü'l-Cezeri hangi kaynaklardan yararlanmıştı. Şam'da buluna mushaf yanında diğer kadim mushaflar. Mushaflar arasında çok sayıda imla farkları bulunduğunu, bunların tashih edilmedikleri sürece resm konusundaki güvenilirliklerinin tartışmalı olacağını gös önünde bulundurmak gerekir. Bunun dışında Dani ile Ebu Davud'dan istifade ettiği düşünülebilir. Dani'yi zikretmemekle birlikte Ebu Davud'un adını bir yerde zikretmiştir.

İbnü'l-Cezeri mushafı gerçekten önemli midir? Şüphesiz her çalışma önemlidir. Ancak bu mushaftan tarihi değiştirecek sonuçlar beklememek gerekir. Çünkü mushaf tarihi bakımından ele alacak olsak, artık birçok hususun istikrar kazandığı bir dönem olması bakımından elimizde o döneme ışık tutacak çok sayıda mushafa sahibiz. Resmu'l-mushaf açısından ele alacak olsak, elimizde konuyla ilgili bütün kaynaklar mevcut. Dolayısıyla abartılı bir beklenti içine girmemek gerektiğini düşünüyoruz. Nitekim müellifi her ne kadar "umde" olsun diye böyle bir çalışma gerçekleştirmiş olsa da aradan geçen bunca yüzyıla rağmen varlığından yeni haberdar oluyoruz. Bunun anlamı şudur, bu çalışma ya müellifinden kaynaklanan sebeplerle veya dış etkenler sebebiyle ilim camiasında yayılamamış, bu sebeple de tanınmamıştır. Ancak bu mushafın diğer eserlerine göre muahhar olması, konuyla ilgili daha tespitlerinin daha istikrar bulmuş olabileceğini gösterir. Yine de bu esere nispetle yapılan nakiller müellifin diğer eserleriyle mukayese edilerek değerlendirilmelidir. Öte yandan İbnü'l-Cezeri'nin bu mushafa kaynak olarak kullandığı eserlerin tamamı şayet günümüze ulaşmış ise benzer bir çalışmayı bugün de gerçekleştirmek mümkündür. Hatta günümüzde daha çok sayıda kadim mushafa ulaşabilmek mümkün olduğundan, yine pek çok resmu'l-mushaf eserinin nüshasına ulaşmak mümkün olduğundan daha mükemmel bir çalışma ortaya çıkarmak muhtemeldir. Salah Bey, baba İbnü'l-Cezeri, oğul İbnü'l-Cezeri ve müstensih Tahir b. Arab'ın tashihinden geçmesi, her üçünün de konunun uzmanı olmaları habesiye bu mushafın son derece mazbut ve mütkan olduğu kanaatindedir ki bu çıkarıma katılmamız mümkün değildir. Zira her üçünün de beslendiği kaynaklar aynıdır. Ayrıca bir ilimde derin bilgi sahibi olmak ile titiz çalışma gerçekleştirmek ayrı hususlardır. Yine de bu hususun çalışmaya artı değer kattığı muhakkaktır. Zikredilen diğer artılar ise her mushaf için söz konusu olan hususlardır.

8. İbnü'l-Cezeri'nin tercihleri

İbnü'l-Cezeri'nin Dani ile Ebu Davud ile karşılaştırıldığında onlarla ittifak ettiği noktalar yanında onlardan ayrıldığı noktalar da göze çarpmaktadır. Bu da her üç alimin verdikleri bilgileri ihtiyatla karşılamak gerektiğini gösterir. İbnü'l-Cezeri'nin, önceki iki alimin söz etmedikleri hususlarda bazen aslı esas alan tercihlerde bulunması, bazen de aslın dışına çıkması kendisinin diğer iki alimden daha fazla bilgiye

ulaştığını gösterir ki bugün de yeni bilgilere ulaşma ihtimalinin devam ettiğini düşünmek mümkündür. Ancak İbnü'l-Cezeri'nin bu konularda uyulması gereken bir pozisyonda bulunduğu hususu tartışmalıdır. Yine de onun bu tercihleri özellikle sonraki mushaflardaki imlayı anlamamız bakımından yardımcı olabilecek hususlar içermektedir. Zira İbnü'l-Cezeri imla konusunda da otorite kabul edildiğinden görüş ve tercihlerinin kiraat alimlerini etkilediği ve bu sayede mushaflara yansıdığı düşünülebilir. Yine bu husus gösteriyor ki bugünkü Medine mushafının sonunda ortaya atılan "bu mushafın herbir kelimesi Hz. Osman mushaflarından birisine mutlaka uygundur" iddiası ilmî bir temele dayanmayan zayıf bir iddiadır. Çünkü bu mushafın esas aldığı kaynaklar arasında İbnü'l-Cezeri'nin tercihlerini yansıtacak bir kaynak bulunmamaktadır. Dolayısıyla resmü'l-mushaf konusu aslında rivayete dayalı bir bilgi alanıdır, bu konuda tercihlerin yeri sadece uygulamaya dönüktür. Bunların da Hz. Osman mushaflarına uygun düşüp düşmeme ihtimali vardır. Öyleyse geçmişteki veya günümüzdeki hiçbir mushafın böyle bir iddiası kabul edilebilir bir iddia değildir. En basitinden, Hz. Osman mushafında hemze yazılmamıştır, birisi hemze suretinde olan iki elif bir kelimedede peşpeşe geldiğinde de sadece bir tane elif yazılmıştır; böyle bir yazılışa şahit olan kişinin birinci elif mi, yoksa ikinci elif mi hafzedilmiştir, bunu yazıdan çıkarması mümkün olan bir husus mudur? Asla.. Öyleyse burada tercihlerin söz konusu olduğu çok açıktır. Tercihin bulunduğu yerde de zan ve ihtiyat esastır. Ayrıca Ebu Davud ve diğer ulema, bazı kelimelerin yazımında rivayetlerin ihtilaf etmesi sebebiyle katiplerin iki farklı şekilden birini tercih etmekte muhayyer olduklarını belirtmiştir. Böyle bir belirsizlik ortamında yukarıdaki iddia ispatlanabilir olmaktan uzak bir iddia olarak kalmaktadır.

Öte yandan bu alimlerin hiçbirisi Hz. Osman mushaflarından herhangi birisini görerek bu eserlerini yazmamıştır. Bu mushafların akıbeti de bilinmemektedir. Hz. Osman mushafını gördüğünü söyleyenlerin sözleri de ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü bu zevatın gördüğü herhangi bir kadim mushafı Hz. Osman mushafı olarak nitelendirmesi mümkündür. Çünkü kimse bu mushaflar hakkında uzman değildir. Nitekim bugün Emevi döneminden kalma bazı mushaflarda Hz. Osman mushafı ibaresi vardır. Ama yeni araştırmalar bu mushafların Hz. Osman mushaflarından birisi olmadığını ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Cezeri'nin tek kaldığı tercihler de söz konusudur. Bu tercihlerin kadim kaynaklarda bulunması muhtemeldir. Salah Bey, İbnü'l-Cezeri'ni bu ilim dalında imam olması hasebiyle bu tercihlerin alınması gerektiğini belirtmiştir ki bu gerekçe sağlıklı bir gerekçe olamaz. Çünkü diğerleri de bu konuda imamdır ve bu konuda susmuşlar ise demek ki kaide nasıl yazılmasını gerektiriyor ise öyle yazılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu konudaki sağlıklı yaklaşım, bu tercihlerin dikkate alınıp değerlendirilmesi ve bu tercihleri destekleyecek deliller bulunduğu anda uygulanmasıdır.

9. Sure başlıkları

Sûre başlıklarının mushaflarda yazılıp yazılmaması hicretin ilk bir iki asrında ihtiyatla karşılanan bir meseledir. Sonraki ulema sure başlıklarının boş bırakılması veya doldurulması meselesinde aleyhte bir görüş beyan ettiğini duymadık. İbnü'l-Cezeri'nin mushafında sure başlıklarını doldurup doldurmaması yönüyle değil de hangi bilgilerle doldurmuş olduğu açısından önem taşır. Çünkü artık mushaflarda sure başlıklarında bazı bilgilerin verilmesi artık gelenek haline gelmiştir ve bu bilgilerin yazılı olmadığı mushaf yoktur. Mesele hangi bilgilere yer verildiğidir. Mesela bugün Türkiye'de basılan mushaflarda sûre başlıklarında sure ismi, nüzul dönemi ve ayet adedi bilgilerine yer verilir iken Arap dünyasında basılan mushaflarda sadece sure ismi yazılmaktadır. Bu açıdan İbnü'l-Cezeri mushafı Türkiye'de basılan mushaflardaki uygulamaya yakın durmaktadır.

Yine ilk asırlarda nokta ve hareke koymanın hoş karşılanmadığı yönünde görüşler vardır. Keza Halil tarzı hareketler yerine nokta tarzı hakereyi uygun görenler vardır. Ama bu tür uygulamalar istikra kazandıktan

sonra kimse kelimelerin nokta veya harekesini mushaftan tecrid etmek gerektiği yönünde görüş ortaya atmamaktadır. Mushaflarda da böyle bir uygulamaya gitmemektedir.

10. Sonuç

Gövde metni.